

INDUSTRIE
GEWERBE
FREMDE
WIRTSCHAFT
UNFESTE
URISPRUDENZ
ANDERE
TRANSITIV
DIENSTLEISTUNG
WANDERUNG

LAVUR E PAUN

LAVUR E PAUN

En il segund plaun da la chasa sa tracti dals temas suandants:

- nua chattavan e chattan las Grischunas ed ils Grischuns lavur.
- sco gudagnavan e gudognan ellas ed els lur paun da mintgadi.

Ils singuls locals tractan ils temas suandants:

agricultura; mastergn ed industria; traffic; turissem; emigraziun ed immigraziun

La pli gronda part da la populaziun viveva fin il 19avel tschientaner da l'agricultura da muntogna. Per intginas valladas offriva il traffic sur ils pass in'existenza supplementara, per autras l'industria da minieras. Il mastergn era – cun l'excepciun da la citad da Cuira – savens collià cun ina lavur agricula. Gia adina era l'emigraziun in'alternativa.

En la segunda mesadad dal 19avel tschientaner è la prestaziun da servetsch «traffic da transit» vegnida remplazzada da la prestaziun da servetsch «turissem». Ils manaschis industrials pli gronds n'han – cun paucas excepciuns – mai pudì s'establiir en il Grischun. Tar l'emigraziun è vegnida l'immigraziun en regions turisticas. Restadas èn las differenzas enormas tranter ils centers da servetschs ch'èn fitg sviluppad e tranter las valladas periferas ch'èn oravant tut caracterisadas da l'agricultura.

TRAFFIC

Dapi la preistorgia ha la populaziun che abitava sper las vias dals pass profità dal traffic sur las Alps. Suenter il temp dals Romans èn restads – malgrà differentas tentativas e cun excepziun da trajects curts e da paucs onns – il traffic da pedunas e da peduns ed il traffic da sauma.

Las emprimas vias sur ils pass ch'eran charrablas dapertut cun chars da duas axas èn vegnidas realisadas suenter l'onn 1820. Cun l'avertura da la viafier dal Gottard l'onn 1882 è l'epoca dal traffic da transit dal Grischun ida a fin. Il Grischun aveva speranza en il traffic d'apport turistic, tras las charrotschas da posta e tras la viafier retica. L'auto è restà scumandà en il chantun fin l'onn 1925, e quai betg sco ultim pervi da motivs da concorrenza.

La populaziun indigena ha profità dals stabiliments da traffic turistics sur las Alps. La rait da las vias principalas è vegnida engrondida la segunda mesadad dal 19avel tschientaner ed ha chaschunà gronds custs. En ils territoris perifers è il temp dal traffic da pedunas e da peduns e dal traffic da sauma ò a fin bler pli tard. Suenter l'emprima guerra mundiala han las ultimas vischnancas survegnì lur vias charrablas. Cunzunt suenter l'onn 1950 han subvenziuns chantunalas e federalas facilità la construcziun da vias da gaud e d'alp fin si en las acias ed en las alps.

«Cun la forza da la vapur arrivavan Son Gagl, Luzi e Fridolin fin en
il Tessin» (Transparent 1858 a l'arrivada da l'emprim tren a Cuira)

MASTERGN ED INDUSTRIA

Il mastergn tradiziunal sa basava oravant tut sin las resursas localas lain, crap, forza idraulica e giaschament da minerals.

Il pli tard per il temp da bronz pon vegnir cumprovadas l'industria da minieras che deriva da la preistorgia e l'elavuraziun da metals ch'è colliada cun quella.

Il mastergn grischun era collià fin il 19avel tschientaner per il solit cun ina lavur agricula. Las perspectivas da gudogn eran memia modestas perquai che las puras ed ils purs pruvavan sche pussaivel da far sezs tut las lavurs.

In'exceptiun era la citad da Cuira cun sias tschintg mastergnanzas. Questas corporaziuns a moda da monopols han fixà la vita economica e politica da la citad da Cuira da l'onn 1465 fin l'onn 1840.

L'industria è sa concentrada sin la Val dal Rain grischuna e sin intgins centers regionalis. Ella n'era e n'è betg fitg impurtanta en il rom chantunal. L'emprima ovra electrica è vegnida construida gia l'onn 1879 a San Murezzan. Numerusas ulteriuras ed adina pli grondas ovras èn suandadas fin l'onn 1970. Lur impurtanza economica e politica è correspudentamain fitg gronda.

«Dapli che da l'industria avain nus vivì fin ussa da speranzas
d'industria.» (Alfred Conzetti, 1917)

Industria da minieras ed elavuraziun da metals

Durant plirs millennis èn ils giaschaments da minerals multifars da las muntognas grischunas vegnids explotads. La lavur en las minieras purscheva in gudogn accessoric bainvegnì per la populaziun.

Chats da luadiras e da metals en abitadis dal temp da bronz (a partir da 2000 a. Cr.) demussan che las minieras eran avant maun e ch'i vegniva elavurà arom. L'explotaziun da fier po vegnir cumprovada in gudogn per il temp avant quel dals Romans.

En las minieras èsi vegnì lavurà fin lunsch en il 19avel tschientaner. Enconuschents èn passa 85 lieus d'explotaziun e d'elavuraziun. Ins ha explotà oravant tut fier, dentant er argient, plum ed arom. Thomas I. von Schauenstein (1609–1628) ha laschà batter munaida d'argient indigen. Las investidras ed ils investiders dal 19avel tschientaner s'interessavan cunzunt per l'aur. La perditga la pli enconuschenta èn ils dubluns or dal retgav d'aur da la «Goldene Sonne» al Calanda. Qua sco er en auters lieus è il gudogn dentant stà memia modest, per che l'explotaziun avess valì la paina a lunga vista.

En la collecziun dal museum retic sa chattan numerus guaffens e products da metal che derivan da l'elavuraziun indigena. Las furmas da cular da crap che derivan dal temp da bronz da Savognin-Padnal

servivan tranter auter per crear guglias decorativas. Per tscherts abitadis romans èn cumprovadas activitads intensivadas en connex cun il mastergn da ferrer. Il temp culminant da l'art da ferrer ha cumenzà a partir dal 15avel tschientaner. Igl èn vegnids construids serras ciseladas en moda fina, scharniers, giatters, bandieras da vent e.u.v. En territori grischun devi betg main che nov lavuratori da munaida ch'eran activs.

Puras u purs artisans e mastergnantas u

mastergnants purils Fin l'emprima mesadad dal 19avel tschientaner eran l'agricultura, il manaschi da transport e da temp en temp er il servetsch mercenar las funtaunas da gudogn las pli impurtantas. Il mastergn e pli tard er l'industria eran d'impurtanza subordinada. Ina gronda part da la producciun artisanala serviva a l'agen basegn.

Per 3000 a. Cr. po vegnir cumprovada ina piazza da lavur che vegniva utilisada durant la stagiun sin il «Crest da Petrus» a Cazas. Il grond dumber da fabricats lascha concluder in manaschi professional.

Dapi il temp dals Romans vegniva fabritgada vaschella da lavetsch (scalegl), e quai en spezial en las vals dal sid dal Grischun. A Mustér e conturns èn vegnids installads a partir dal 18avel tschientaner numerus manaschis per construir las

uschenumnadas pignas da Tujetsch or da plattas scalegl. Ordaifer Cuira èn fin ussa perscrutads mo paucs manaschis artisanals che derivan dal temp premodern. In dals exempels rars, ch'ins po cumprovar archeologicamain, è il lavuratori dad ossa che deriva dal 18avel e dal 19avel tschientaner e che sa chatta a Gonda sper Lavin.

Plirs manaschis pitschens han tschertgà lur fortuna cun elavurar materias primas localas sco l'oxid d'aluminium ed il crap. L'onn 1786 è vegnida erigida ina vaschlaria a St. Antönien en il Partenz. Là èn vegnids fabritgads fin l'onn 1898 vaschella da diever, quadrels da pigna e conducts d'aua. In'ulteriura vaschlaria hai dà da l'onn 1834 fin circa l'onn 1920 a Tujetsch-Bugnei en la Surselva. Cun la naschientscha da las colliaziuns modernas da traffic a la fin dal 19avel tschientaner ed al cumenzament dal 20avel tschientaner è sparida la pli gronda part da quests lavuratori.

Cuira, citad da la mastergnanza 1464 ha l'imperatur Friedrich III. concedì a la citad da Cuira il dretg da fundar mastergnanzas. In onn pli tard èn vegnidas stgaffidas las suandantas tschintg corporaziuns:

- mastergnanza dals viticulturs: proprietari dad ers, da vignas e da prads, scienziads, uffiziers, nobels
- mastergnanza dals chalgers: mazlers,

cuntschapels e chalgers

- mastergnanza dals cusunzs: pellitschers, cromers, corders, chapellers, tessunzs, cusunzs, tagliasdratschs ed autras professiuns en il sectur da textilias
- mastergnanza dals ferrers: tagliacrappa, miradurs, lainaris, picturs, vaidrers, sellers, roders, vaschlers e ferrers
- mastergnanza dals pasterners: muliners, viturins, da graun, ustiers, frisunzs, survegliaders da bogn e pasterners.

Dad ussa davent eran las corporaziuns da mastergnants a la pussanza. Las burgaisas ed ils burgais da Cuira pudevan nominar il president da la citad, ils cussegls e las autoritads giudizialas senza cogestiun da l'uestg, l'anterieur patrun da la citad. Da qua envi avevan mo pli ils commembers dad ina mastergnanza la pussaivladad da far ina carriera politica. Perquai han ils nobels er laschè als prender si en ina mastergnanza, oravant tut sco possessurs da terren. Persunas che n'eran betg burgaisas, servs e persunas da naschientscha illegitima eran exclus da la mastergnanza e dunnas eran admessas mo limitadamain.

Las mastergnanzas avevan ina posiziun da monopol areguard l'economia. Il reglament da las mastergnanzas reglava tut las activitads economicas sco ils pretschs, ils salaris u ils temps da vendita. El

fixava er la grondezza dals manaschis, il dumber da manaschis da mintga sector ch'era admess en ina citad sco er la qualidad dals products.

Il 19avel tschientaner èn vegnids pretendids pli e pli in dretg da cogestiun politic pli vast e la libertad da mastergn. Il reglament da las mastergnanzas è vegnì crititgà adina pli fitg ed è la finala vegnì abolì l'onn 1840.

Industria En il Grischun che sa chatta a la periferia èsi stà grev da stabilir ina industria. La pli gronda part dals manaschis protoindustrials ch'èn sa sviluppads il 18avel tschientaner è bainbaud puspè svanida. L'onn 1870 cumpigliava l'industria dal Grischun 42 interpresas, da la fabrica da tubac a la filandaria da mangola, da la fabrica da quadrels a la fabrica da pastas, da la brassaria a la fabrica da maschinas. A la fin dal 19avel tschientaner devi 77 manaschis cun circa 2000 lavurers occupads. L'impurtanza da l'industria dal Grischun per l'economia generala è dentant – cun excepziun da quella da la produenziun d'electricidad – restada fin oz modesta. Ils ultims onns e decennis ha oravant tut Cuira perdì intginas interpresas tradiziunalas, las qualas èn vegnidas serradas u èn partidas da Cuira.

Oz tschertgan bleras interpresas grischunas il success cun products da high-tech. La Ems-Chemie SA cun ses 1200 emploiadas ed emploiads è il patrun il pli grond da l'economia privata en il Grischun. Ella fabritgescha tranter auter materias sinteticas, da las qualas vegnan elavurads products impurtants en l'entir mund. La fabrica da palpieri da Landquart ch'è vegnida fundada gia l'onn 1872 producescha oz sut il num «LandQart» palpieri spezial e palpieri da segirezza innovativ per il martgà internaziunal. Dapi l'onn 1986 producescha la firma Cedes a Landquart sensors per ischs e per ascensurs ed exportescha quels en passa 60 pajais. L'interpresa americana Hamilton ha cumenzà l'onn 1967 cun la producziun a Panaduz. Sco purschider principal d'apparats medicinal da high-tech e da squittas dat la firma lavur a passa 500 collavuraturas e collavuratur.

AGRICULTURA

La revoluziun neolitica che ha g` lieu circa en il 5avel millenni, ha chaschunà er en il Grischun il passadi d'ina moda da viver a l'otra: Dad ina moda da viver en gruppas nomadas da chatschaders sco er da collectaders ad ina moda da viver sedentara da purs che cultiveschan lur ers e che han ina tratga da muvel.

En il clima umid da la spunda alpina dal nord vegniva mo la tratga da muvel en dumonda en las regions autas. En las valladas interalpinas ed en las valladas alpinas dal sid eran las cundiziuns per la cultivaziun da graun pli favuraivlas. La topografia alpina ha laschè sa sviluppar en il decurs dal temp ina cultivaziun a stgalims da las surfatschas cun erva da pavel. Las famiglias purilas prendevan sche pussaivel a mauns sezzas l'elavuraziun dals products, e quai cun impunder immens bler lavur ed uschè pauc chapital sco pussaivel.

Ins pudeva obtegnair daner contant en emprima lingia tras la vendita da muvel. L'orientaziun al martgà è creschida fitg cun la naschientscha dal turissem. En ils territoris perifers senza pussaivladads per vender en la vischinanza è l'agricultura da muntogna crudada gia vers la fin dal 19avel tschientaner en ina greva crisa. Quella è s'accelerada vinavant suenter la segunda guerra mundiala. Il dumber dals manaschis purils sco er il dumber da la populaziun agricula èn sa reducids.

Revoluziun neolitica Il temp neolitic è caracterisà d'in eveniment extraordinari che po vegnir designà sco revoluziunar per la moda da viver dals umans: ils chatschaders, ils pestgaders ed ils rimnaders che vivevan pli baud en cuvels u en construcziuns da tenda èn daventads purs sedentars. Per l'emprima giada han ins cultivà ers, allevà muvel e costruì chasas d'abitar, stallas e stabiliments da deposit. L'uman ha cultivà differentas spezias da graun sco er outras plantas. El ha domesticà la nursa e la chaura, il portg ed il bov, ed ha tegnì il chaun e pli tard il chaval sco animal da chasa. Sper l'arader deriva er la chermica da quest temp. Different vaschs han pussibilità da tegnair ina reserva. La midada dal temp mesolitic al temp neolitic n'è nagina cesura unitara e clera. Numerus guaffens d'epocas precedentas èn vegnids utilisads vinavant.

Fastizs dals emprims purs en il territori dal chantun Grischun dad oz pon ins documentar per il 5avel millenni a. Cr. Sin l'areal «Ackermann» a Cuira han ins scuvert sper las restanzas d'in abitadi neolitic scoluradas da sdrimas. Senza dubi èn questas scoluradas fastizs d'ina cultivaziun cun l'arader. Er a Castaneda-Pian del Remit en la Val Calanca han ins chattà sper ina chasa dal temp neolitic numerus fastizs da l'arader ch'eran concepids per part en structura da giatter.

LAVUR E PAUN Ina curta cronologia

2014	58 % da tut ils bains pursils dal Grischun èn manaschis biologics
suenter 1960	il turissem d'enviern surpassa il turissem da stad
suenter 1945	construcziun da las grondas ovras idraulicas
1930	sectur terziar l'emprima giada la branscha la pli gronda
1925	admissiun da l'auto en il Grischun (cun restricziuns)
1920	agricultura/selvicultura l'ultima giada sectur il pli grond
1890	avert la lingia da viafier Landquart–Tavau
1882	avert la viafier dal Gottard, fin dal traffic da transit grischun
1880–1914	boom dal turissem, crisa da l'agricultura

1850–1900	ferma emigraziun surmar
suenter 1850/60	cumenzament dal turissem en il Grischun
1818–23	construcziun da vias sur il Spleia e sur il San Bernardin
19. tsch.	ultim success per las minieras en il Grischun
1770–73, 1816	onns da fomaz
1717	cultivà l'emprima giada tartuffels en il Grischun
1465	fundaziun da las tschintg mastergnanzas da Cuir
1387, 1493	renovaziun da la ruta dal Set e da la Viamala
12./13. tsch.	cumenzament da l'immigraziun dals Gualsers
temp da bronz	industria da minieras ed elavuraziun da metals
5. millenni a. C.	chatschaders e collectaders vegnan stabels (rev. neolitica)

Ils paucs abitadis enconuschents dal temp neolitic sa chattan oravant tut en valladas ch'èn situadas pli bass ed en valladas da transit. En las valladas alpinas dal Grischun datti franc ulteriurs fastizs da l'agricultura preistorica che spetgan actualmain anc da vegnir scuverts.

Autoprovediment e martgà Fin il 19avel tschientaner viveva la populaziun en emprima lingia da l'agricultura e da la selvicultura. Restanzas da graun e d'autras plantas cultivadas, ch'èn vegnidas chattadas en abitadis dal temp da bronz, demussan l'impurtanza e la diversidad da la cultivaziun tempriva dals ers en il Grischun.

In pau pli tard èn sa derasadas culturas spezialas sco la viticultura e la pumicultura, la cultura da chastagners u la cultivaziun da chonv e dad autras plantas da fibras. L'onn 1717 èn per l'emprima giada vegnids cultivads tartuffels sin il territori da las trais lias, e quai en l'iert dal chastè da Marschlins. Vairamain impurtanta è questa planta pir stada durant ils onns da fomaz 1770–1773 e 1816. En il decurs dal 19avel tschientaner è la planta la finala daventada in aliment da basa ed ha remplazzà il graun che mancava.

La tratga da muvel ha adina gè ina posiziun impurtanta. Al cumenzament vegniva cunzunt allevà muvel manidel (nursa, chaura, portg). Pir a partir dal temp medieval tardiv han la tratga da muvel grond e l'economia da latg survegnì impurtanza. L'economia d'alp era savens organisada en furma cooperativa. Durant ils mais lungs d'enviern faschevan ils purs lavurs a chasa (lavurs da textlias e da lain) e cultivavan ils gauds.

Tras l'agricultura vegniva en emprima lingia cuvri l'agen basegn. Il commerzi da barat era anc fitg derasà il cumenzament dal 19avel tschientaner. Ultra da quai datti mussaments d'export dapi il temp dals Romans. Plinavant pudevan ils purs realisar in gudogn supplementar vendend lur products sin il martgà indigen. Spezialmain la vendita da muvel, en emprima lingia en la Lumbardia, era in factur economic impurtant.

Mecanisaziun La gronda part dals manaschis purils en il Grischun ha ditg mantegnì las furmas da cultivaziun tradiziunalas. Lavurs corporalas strapatschantas da l'entira famiglia e sin parcelas ch'eran sparpagliadas fermamain, caracterisavan il mintgadi. Tenor il decurs da l'onn midavan ils purs las plazzas da pavar sin ils differents nivels d'atezza, dal fund da la val fin a las pastgiras d'alp.

Las novas pussibilitads tecnicas dal temp sunter la guerra han inizià midadas radicalas. Ils tractors – l'emprim cunzunt vehichels d'in ischigl cun char annex e cun tagliel – han remplazzà la manadira tradiziunala (vatgas, bovs e chavals). Ils meds da transport motorisads ed ils apparats technics correspondents han facilità la lavur ed han reducì il basegn da persunal.

La tecnisaziun ha er tschiffà la tratga d'animals: ins pudeva ussa racoltar il pavel ed al transportar tar il muvel senza blera lavur e senza blers custs. Las grondas stallas centralas han remplazzà las numerusas stallas secundaras ch'eran situadas lunsch ina ord l'autra. Las maschinas da mulscher han reducì la lavur a maun ad in minimum.

Cun arrundar il terren, cun construir vias e cun meglierar l'infrastructura han las meglieraziuns pussibilità in'agricultura productiva e raziunalisà las structures da manaschi.

Il decurs da l'onn dals purs era ussa caracterisà bler pli pauc tras lur viadis. Las meglras relaziuns d'abitar han manà ad in tschert confort er per las famiglias purilas. La modernisaziun da l'agricultura basegna investiziuns considerablas. Senza il sustegn finanziel dal stadi na fiss questa modernisaziun betg imaginabla tar manaschis agriculs da muntogna.

Perspectivas Il dumber dals manaschis agriculs en il Grischun sa reducescha vinavant. Tranter 1996 e 2008 è il dumber sa sbassà per dapli ch'in quart a 2809, malgrà il grond sustegn dal stadi. Er il dumber d'emploiadas e d'employads è sa reduci da 10242 a 7209, da quai èn circa 40 pertschient persunas che lavuran a temp cumplain. Ils motivs principals per questa reduziun èn dad ina vart ils manaschis pitschens che han memia bler custs e da l'autra vart la concorrenza creschenta che deriva da la liberalisaziun dal martgà mundial.

L'agricultura grischuna dad oz stat avant novas sfidas che sforzan ils purs d'absolver permanenta-main furmaziuns supplementaras e da sviluppar strategias innovativas per commercialisar lur products. La scola professiunala spezialisada d'agricultura Plantahof a Landquart ch'è vegnida fundada l'onn 1896, promova in'agricultura cumpetitiva, multifunziunala ed ecologica.

Cun agid da novas strategias duai la cumpetitivitad economica vegnir meglierada s'adattond a la dumonda che sa mida. L'onn 2008 dispona il Grischun cun 1438 manaschis biologics da la pli gronda part da tals da l'entira Svizra. La tratga d'animals daventa pli natirala e pli diversifitgada. La part da las vatgas da latg sa sbassa. Adina dapli purs tegnan nursas, chauras e chavals sin lur bains purils, plinavant er

spezias veglias indigenas u animals exotics. Ultra da quai tschertgan tscherts purs d'optimar lur racolta tras il diever da novas tecnicas or da la perscrutaziun biologica e genetica.

Las spezialitads culinaricas dal Grischun èn fitg dumandadas. Sin plaun regiunal vegn purschida pli e pli la vendita directa sin il bain puril.

MIGRAZIUN

L'emigraziun e l'immigraziun èn las duas varts da la medema medaglia: emigraziun en in lieu signifitga immigraziun en l'auter. La decisiun dad emigrar nascha, sche las cundiziuns da viver èn daventadas grevas u nunpussaivlas. Ubain però sche l'attracziun da la destinaziun da l'emigraziun è uschè gronda.

La migraziun po esser permanenta u stagiunala. La migraziun interna succeda en il medem territori, per exempel entaifer il Grischun. Suenter la segunda guerra mundiala è il fenomen da pendularias e da pendularis dal di s'augmentà fermamain.

L'emigraziun e l'immigraziun han adina lieu ina sper l'autra. Il Grischun sco pajais pover da puras e da purs da muntogna ha conuschì ina gronda emigraziun fin en il 20avel tschientaner. Enconuschenta è però er l'immigraziun dals Gualsers dapi la fin dal 12avel tschientaner u quella da miniers tirolais en il 17avel tschientaner.

Suenter l'onn 1860 han parts dal Grischun gì ina creschientscha economica marcanta grazia al turissem. Quai è sa manifestà en tscherts lieus en ina bilantscha positiva da la migraziun, a Tavau gia l'onn 1870 e curt suenter en l'Engiadin'ota. A medem temp han valladas che s'orientavan a l'agricultura pers.

Emigraziun Fin l'onn 1890 è il Grischun stà in pajais d'emigraziun: per regla registravan ins dapli emigrantas e dapli emigrants che persunas nov arrivadas. Sper l'agricultura da muntogna devi mo paucas funtaunas da gudogn. Ultra da quai hai dà nauschas racoltas, fomazs u embrugls da guerra. Er decisivas èn stadas las perspectivs effectivas u speradas en il pajais da destinaziun. Fin l'onn 1859 era l'emigraziun militar da gronda impurtanza. Millis da giuvens dal Grischun han sa laschà engaschar da regents esters, savens per intgins onns e sut miserablas cundiziuns.

En connex cun l'emigraziun commerziala è blera gliעד da professiun partida per l'exteriur. Tschertins èn ids durant la stagiun – per exempel sco spazzachamin u sco vaidrer – auters èn partids permanentamain. La professiun dirigenta è stada quella dal pastizier, ch'è sa concentrada l'emprim a Venezia. A partir dal 18avel tschientaner èn ils pastiziers dal Grischun sa derasads cun lur cafés fin en la Russia. Las dunnas lavuravan plitost en ils proxims conturns, per exempel sco gidantras da chasa en l'Italia dal nord. Ils uschenumnads schuobacheclers eran uffants e giuvenils che lavuravan durant la stad per in salari modest tar purs da la Germania dal sid.

L'emigraziun surmar, cunzunt quella en ils Stadis unids ed en l'Australia, ha gì lieu en emprima lingua durant la segunda mesadad dal 19avel tschientaner. Cun il svilup dal turissem èn sa meglieradas las vistas da gudogn. Pli e pli è sa sviluppada ina migraziun interna, per exempel da l'agricultura a l'hotellaria u als centers svizzers. Ils ultims onns è er il dumber da las pendularias e dals pendularis da scolaziun sco er da quellas u da quels da professiun s'augmentà fermamain.

Immigraziun Il Grischun è ditg vegnì considerà sco pajais d'emigraziun classic. Facticamain n'era quai betg adina il cas. Il svilup dal pajais durant il temp automedieval per exempel, na deriva betg unicamain da l'augment da la populaziun indigena, mabain er da l'immigraziun. In exempel enconuscent èn ils Gualsers da lingua tudestga che derivavan dal Vallais sura. A partir da la fin dal 12avel tschientaner han els occupà territoris che n'eran fin qua betg u mo pauc cultivads da la populaziun rumantscha. La citad da Cuir duai esser vegnida germanisada tras mastergnants dal nord durant la reconstrucziun da la citad, suenter l'incendi grond che datescha da l'onn 1464. Er las numerosas minieras grischunas avevan basegn da spezialistas e da spezialists esters.

I na dastga er betg vegnir sutvalità l'impurtanza da las remigrantas e dals remigrants che han – en il meglia cas – investì il chapital ch'els han gudagnà a l'ester en la veglia patria. Da vegl ennà lavuravan miradurs talians en il Grischun. Ils gronds projects da la fin dal 19avel tschientaner han carmalà in grond dumber da quels sin ils plazzals da la Viafier retica u dals hotels da luxus. Er per la construcziun d'ovras electricas eran engaschads cunzunt Talians. Suenter avair terminà las lavurs èn blers Talians dischlocads, auters èn restads al lieu ed èn s'integrads cun lur famiglias.

En il sector dal turissem èn stads occupads – fin la mesadad dal tschientaner passà – surtut Grischunas e Grischuns, e quai savens durant la stagiun e returnond da temp en temp en il vitg natal. Suenter èn vegnids las Talianas ed ils Talians e pli tard adina dapli dunnas ed umens dal Portugal, da l'anteriura Jugoslavia u da la Sri Lanka.

TURISSEM

En il Grischun è sa sviluppà a partir da l'onn 1860 in turissem che na considerava betg las Alps sco impediment mabain sco destinaziun. L'emprima fasa gronda d'expansiun ha gì lieu en la Belle Epoque da l'onn 1880 fin l'onn 1914. Per ils giasts bainstants furmavan las Alps in mund ideal e cuntrari a l'Europa industrialisada.

Il temp tranter las guerras cun sia recessiun economica ha manà il turissem en ina greva crisa. Numerus lieus, en ils quals era sa sviluppada ina monocultura, han survegnì grondas difficultads.

Suenter 1950 ha cumenzà il turissem da massa modern. Diesch onns pli tard ha la stagiun d'enviern surpassà la stagiun da stad. Igl ir cun skis è daventà in sport da massa. Ils implants da transport e las pistas èn daventadas parts integralas indispensablas da l'infrastructura.

Il turissem ha fermà l'emigraziun ed ha stgaffì novas plazzas da lavur. Cunzunt suenter 1960 han tschertas vischnancas ch'eran caracterisadas da l'agricultura passentà ina midada andetga tras il turissem da massa.

Oz na sa restrenscha il turissem betg pli sin paucs lieus. El ha tschiffà l'entir chantun cun sias consequenzas directas ed indirectas.

La nova vista sin las Alps La naschientscha dal turissem alpin era dependent dal fatg, che las Alps e cun quai er il Grischun vegnian percepids d'in public d'ordaifer sco destinaziun da vacanzas.

Quai n'è strusch stà il cas fin il 19avel tschientaner: viaggiaturas e viaggiaturs da l'exteriur rapportan en emprima lingua da las sgarschurs dal mund alpin e da las abitantas e dals abitants grops ed aspers. Las illustraziuns mussan per gronda part vias stretgas e privlusas, sfessas da glatschers, lavinas, grippa surpendenta e muntognas spundivas. Ditg valevan las Alps sco cuntrada ch'ins dueva guntgir u ch'ins dueva – sch'ins era gia sfurzà da far quai – traversar uschè svelt sco pussaivel. Personas estras sa rendevan cunzunt sco armada, sco glied d'affars u sco transportaders tras il Grischun, mo paucas personas eran sin viadi da divertiment. La destinaziun da viadi era il Grischun quasi mo per ils giasts che vegnivan a far bogn. Igl èn enconuschents numerus plants da quels pervia dal confort manglus.

A partir dal 18avel tschientaner – en il rom da l'illuminissem – ha l'interess per las Alps cumenzà a crescher plaunsieu. Emprimas scienzadas ed emprims scienzads da scienza natirala sco er emprimas perscrutadras ed emprims perscrutaders han explorà las numerusas remartgabladads. Quai che valeva pli baud sco smanatschant e sco

inabitabel vegniva ussa percepì d'adina pli bleras personas estras sco fascinant e maiestus. Ma pir cun meglierar l'infrastructura tras novas vias e tras hotels confortabels ha il turissem grischun survegnì schlantsch en la segunda mesadad dal 19avel tschientaner. La cuntrada alpina è daventada il «Playground of Europe» (Leslie Stephen 1871). Bleras inscripziuns da reclama, bleras cartas postalas e blers placats ludavan la natira intacta e la vasta purschida turistica.

Giasts e forzas da lavur L'industria da temp liber alpina ha propagà dal bel cumenzament in mund intact e cuntrari als lieus d'origin dals giasts bainstants dals pajais industrials. Ina gronda part da las emprimas turistas e dals emprims turists derivava consequentamain da la Gronda Britannia, suandà da las Tudestgas e dals Tudestgs e da las Talianas e dals Talians. I deva dentant er motivs medicinalis da visitar las Alps curativas, e quai cunzunt per cumbatter la tuberculosa. Adina dapli impurtanza ha gudagnà l'actividad sportiva da mintga gener. E la finala han las vacanzas en in hotel alpin er rinforzà il status social. Las hotelieras ed ils hoteliers sco er las societads da cura han sa dà fadia da porscher als giasts bainstants attracziuns uschè multifaras sco pussaivel. Suenter la segunda guerra

mundiala è la parahotellaria avanzada cun sias abitaziuns secundaras e cun sias chasas da vacanzas. Far vacanzas en las muntognas è daventà pussaivel pli e pli er per famiglias cun entradas bassas.

Il martgà da lavur local n'ha fitg prest betg pli pudì cuvrir il basegn da persunal en la bransch da turissem che creschiva rapidamain. Employadas ed employads d'austras valladas grischunas, talas e tals d'ulteriurs chantuns e da l'exteriur èn vegnids a star qua. Ellas ed els n'han betg adina chattà bunas cundiziuns da lavur, alimentaziun suffizienta ed in alloschi irreproschabel. Tschertas dunnas e tscherts umens han chattà ina piazza stabla. Talas u tals cun in'occupaziun stagionala, lavuravan tranteren savens a chasa en il manaschi agricul. Fin suenter la segunda guerra mundiala derivavan bleras mattas da chombras, bleras camarieras, blers gidanters da cuschina u blers portiers da vischnancas purilas grischunas. Suenter han adina dapli personas estras surpiglià questas lavurs.

«Nus avain clamà forzas da lavur ed arrivads èn umans.»
(Max Frisch, 1965)

Impressum

Exposiziun permanenta «Lavur e paun» al segund plaun sura

Concepì e producì da las collavuraturas e dals collavuraturs dal museum retic, en collavuraziun cun las firmas executivas

Concepziun da l'exposiziun:

gasser, derungs Innenarchitekturen

Mesiras architectonicas:

**Uffizi da construcziun auta dal Grischun
Rudolf Fontana & Partner SA**

Translaziuns:

**Chanzlia chantunala dal Grischun
Jane Gillespie-Casparis**

L'exposiziun è vegnida finanziada tras credits administrativs dal chantun Grischun sco er tras meds da la fundaziun Museum retic e dal fond da la citad da Cuir aifer questa fundaziun.

Il museum retic engrazia per las donaziuns, per ils emprests, per las infurmaziuns e per ils sustegns multifars en connex cun la realisaziun da questa exposiziun.

LANDW ZU TOU ABWA T E

Mardi fin dumengia 10 – 17 Uhr

Rätisches Museum
Museum retic
Museo retico

Hofstrasse 1, 7000 Chur
Telefon 081 257 48 40
www.raetischesmuseum.gr.ch